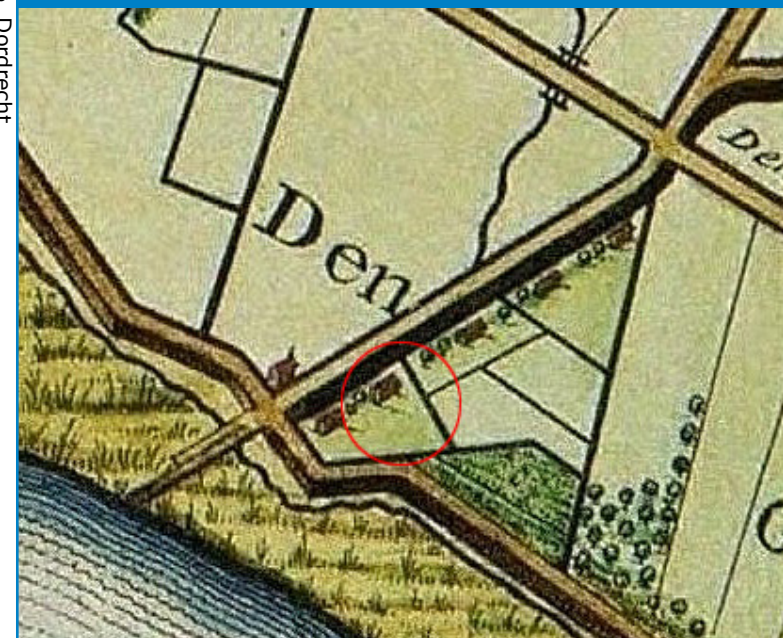

Plangebied Visserdijk 38- 46, Dordrecht

Een archeologisch bureauonderzoek en een
verkennd, inventariserend
veldonderzoek door middel van boringen

M.C. Dorst

Vakteam Erfgoed /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

Dordrecht Ondergronds 90
**Visserdijk 38-46,
Dordrecht**

Een archeologisch bureauonderzoek en een
verkenkend, inventariserend veldonderzoek
door middel van boringen

M.C. Dorst

2017

Gemeente Dordrecht
Stadsontwikkeling/Vakteam ErfgoedArcheologie

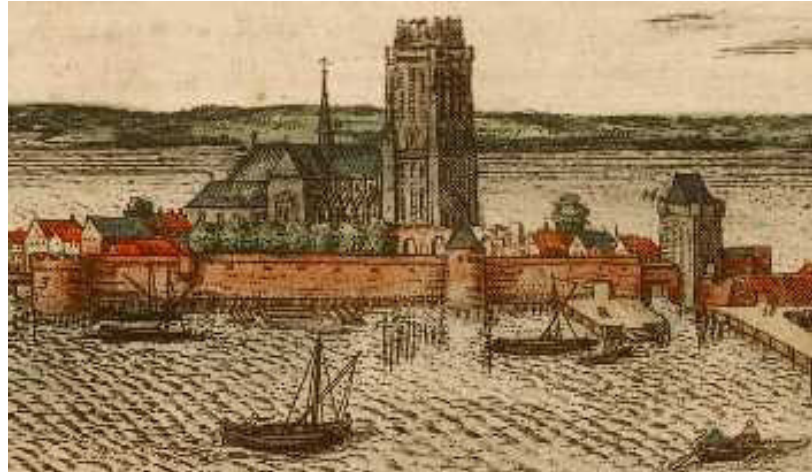
Colofon

ISSN: 1876-2379
 Tekst: M.C. Dorst
 Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
 Redactie: J. Hoevenberg
 Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie, tenzij anders vermeld.
 Vormgeving: M.C. Dorst
 Drukwerk: Drukkerij RAD
 Uitgave: Gemeente Dordrecht, mei 2017

Gemeente Dordrecht
 Sector Stadsontwikkeling / Vakteam Erfgoed / Team Archeologie
 P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
 T: (078) 7708223
 E: monarch@dordrecht.nl
 W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2017

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1 Inleiding	5
1.1 Onderzoekskader	5
1.2 Administratieve gegevens	5
2. Gegevens onderzoeksgebied	7
2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik	7
2.2 Geplande werkzaamheden	8
3. Bureauonderzoek	9
3.1 Archeologische verwachting	15
4. Doel en vraagstellingen	16
5. Veldwerk	19
5.1 Methoden	19
5.2 Onderzoeksresultaten	19
5.2.1 Bodemopbouw	20
5.2.2 Archeologie	22
6. Conclusies en aanbevelingen	25
Literatuur	29
Begrippen en afkortingen	31
Bijlage 1: boorbeschrijvingen	33

De 17e -eeuwse woonheuvel aan de 16e -eeuwse Vissersdijk in het onderzoeksgebied (Foto: Vakteam Erfgoed april 2017). Gezien in de richting van het huis aan de Vissersdijk 42.

1 Inleiding

1.1 Onderzoekskader

Op 26 april 2017 is in het plangebied Vissersdijk 38-46 in de gemeente Dordrecht een inventariserend, archeologisch veldonderzoek door middel van boringen uitgevoerd. Dit gebeurde in het kader van een herinrichtingsplan waarbij sprake is van nieuwbouw van woningen. Het plangebied bestaat deels uit onbebouwd weiland en deel uit bebouwing langs de dijk. Een deel van de huidige bebouwing aan de dijk zal worden gesloopt. De graafwerkzaamheden reiken naar verwachting (deels) dieper dan de vrijstellingsgrens van 1 m – mv waardoor archeologisch vooronderzoek verplicht is. Op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht geldt voor het gebied een middelmatige verwachting op aanwezigheid van archeologische resten uit, met name de Middeleeuwen. Voor de oudere perioden Mesolithicum-Romeinse periode geldt een onbekende tot lage verwachting. Voor wat betreft archeologische waarden uit de Nieuwe Tijd, vanaf begin 17^e eeuw, is sprake van een middelmatige verwachting.

In opdracht van Dudok Groep is door het Vakteam Erfgoed van de gemeente Dordrecht een archeologisch onderzoek uitgevoerd.¹ Dit bestond uit een bureauonderzoek en een verkennend, inventariserend booronderzoek.

Het doel van het veldwerk was het inventariseren van de mogelijkheid dat er bij de graafwerkzaamheden archeologische waarden zouden worden verstoord. Dit document betreft de rapportage van het booronderzoek. Voorafgaand aan het veldwerk is een bureauonderzoek uitgevoerd op basis waarvan een archeologische verwachting is opgesteld. Deze verwachting is door middel van het booronderzoek in het veld getoetst.

1.2 Administratieve gegevens

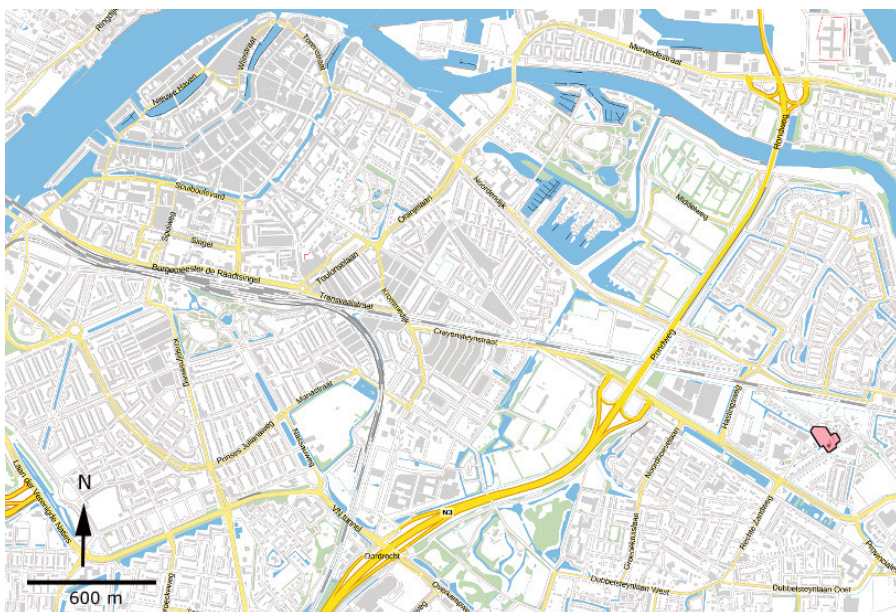
Aard onderzoek:	Bureauonderzoek en verkennend, inventariserend veldonderzoek door middel van boringen
Projectcode:	1706
ARCHIS:	Onderzoeksmeldingsnr. 4542872100
Periode:	Nieuwe Tijd, 17^e – 19^e eeuw
Datum onderzoek:	26 april 2017
Gemeente/wijk:	Dordrecht/Stadspolders
Straat:	Vissersdijk 38-46
Provincie:	Zuid-Holland
Kaartblad:	44A
RD coördinaten centrum:	108.370 / 423.774
Opdrachtgever:	Dudok Groep
Contactpersoon:	dhr. M. Schippers, directeur Projectontwikkeling
Uitvoerder(s):	Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie
Medewerker:	dhr. M.C. Dorst
Bevoegde overheid:	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek:	dhr. W. Zijlstra (manager Stadsontwikkeling)
Autorisatie rapport:	mevr. J. Hoevenberg (senior-adviseur erfgoed)
Archivering:	Digitaal: Archief Vakteam Erfgoed/archeologie E-depot Nederlandse Archeologie http://www.dans.knaw.nl) Analoog: Archief Gemeente Dordrecht/ Stadsontwikkeling / Vakteam Erfgoed

1 Het onderzoek vindt plaats conform de eisen in het bestemmingsplan; dubbelbestemming Archeologie WR-A-3.

2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en huidig grondgebruik

Het plangebied betreft enkele percelen aan de Vissersdijk 38-46. Het terrein is aan de Vissersdijk (zuidzijde) bebouwd met daarachter een kavel onbebouwd grasland dat aan de noord- en westzijde is begrensd door sloten. Aan de oostzijde loopt het plangebied ten dele door tot aan de straat Klein Kruithof (afb. 1 en 2). Het onderzoeksgebied betreft het gehele plangebied en meet circa 100 x 130 m (ca. 9000 m²).

Afb. 1. De ligging van het onderzoeksgebied in Dordrecht (rood).

Afb. 2. Het onderzoeksgebied in detail.

2.2 Geplande werkzaamheden

In het plangebied zullen 22 woningen worden gebouwd waarvoor eerst enkele panden zullen worden gesloopt. De exacte verstoringdieptes en -locaties zijn nog niet bekend. Naar verwachting zal er voor de funderingen tot circa 80-100 cm – mv (vorstvrij) worden gegraven. Op enkele locaties zal dieper worden gegraven voor de aanleg van ondergrondse infrastructuur zoals riolen. Het inrichtingsplan met bouwkavels en locatie van nieuwe wegen (en riool) zijn in concept bekend (afb. 3).

Verkaveling optie 01

22 woningen totaal
8 '2-onder-1 kap'
6 vrijstaand
beukmaat van 6m

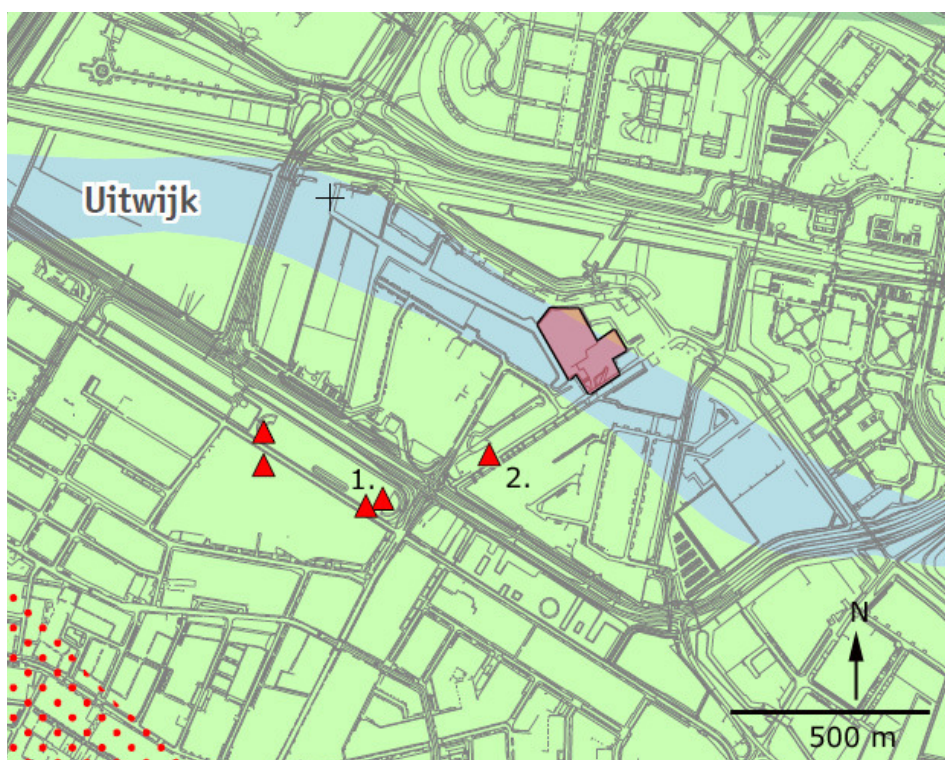
Afb. 3. Het herinrichtingsplan voor het plangebied Vissersdijk 38 zoals d.d. 11 april aangeleverd door BouTec.²

² Dit is het conceptplan van Inbo Amsterdam d.d. 29 april 2017, nr. 10767. Aangeleverd door dhr. H. van den Heuvel van BouTec.

3. Bureauonderzoek

Bodemopbouw en landschappelijke geschiedenis

Op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht (2009) is te zien dat dieper gelegen sprake is van oudere stroomgordelafzettingen die behoren tot de Uitwijkse Stroomgordel. De aanwezige stroomgordel heeft een zuidoost-noordwest oriëntatie en geheel in het noordoostelijk deel van het plangebied is mogelijk sprake van de oostgrens van deze watergang. Voor het gebied zijn geen betrouwbare gegevens bekend over de diepteligging van deze afzettingen. Naar alle waarschijnlijkheid zullen ze (in het lager gelegen weiland ten noorden van de dijk) dieper dan 2 m – mv aanwezig zijn. Daarom heen en op deze oudere stroomgordelafzetting is sprake van een veenpakket met daarop een dunne komkleilaag die is afgezet vanuit de jongere stroomgordels de Merwede in het noorden en de Dubbel in het zuiden. (afb. 4). De rivier de Dubbel is hier mogelijk noordelijker gelegen dan is aangegeven op de verwachtingskaart; tijdens een booronderzoek (2005) en opvolgende begeleiding bij het graven van een bergbezinkbassin is aan Haaswijkweg-West aangetoond dat de Dubbel hier in het westelijk deel van de (west-oost) boorraai aanwezig was (afb. 4, nr. 1). Het verdrongen, jonge komklei-op-veenlandschap was hier aanwezig vanaf circa 150-160 cm – mv. De komkleilaag heeft hier een dikte tussen 20-30 cm en is (vermoedelijk) nauwelijks geërodeerd.³ Het is echter niet bekend hoe hoog de oudere stroomgordel gelegen is en of deze bijvoorbeeld zeer zandig van aard is. Er kan sprake zijn van een, hogere kreekinversierug vanaf het moment dat het gebied vanaf de 11^e eeuw als ontgonnen en ontwaterd cultuurlandschap in gebruik is genomen. Op het in 1421 verdrongen landschap is, mogelijk erosief, een afzettingpakket aanwezig van het Bergsche Veld; het zoetwatergetijdengebied dat ontstond ná de St. Elisabethsvloeden tussen 1421 en 1424. Het huidige maaiveldniveau in het grasland (rond 1,4 m – NAP) zal de top van dit zogenoemde Merwededek zijn. Langs de Vissersdijk is hierop een antropogeen ophogingspakket aanwezig; de Vissersdijk, die gedateerd kan worden vanaf de late 16^e eeuw.

Afb. 4. Het onderzoeksgebied weergegeven op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht (rood). In blauw is de oudere, Uitwijkse stroomgordel aangegeven. In groen het jongere komklei-op-veenlandschap. De gestippelde rode zone zou de hogere, noordelijke oeverwal van de Dubbel zijn, maar bij onderzoek is vastgesteld dat deze stroomgordel ca. 500 m ten noorden hiervan aanwezig is, ongeveer ten westen van de onderzoekslocatie 1. De genummerde rode driehoeken zijn de oude onderzoekslocaties.

3 Zuidhof 2005, 7.

Samengevat zal de bodemopbouw in het onderzoeksgebied er, van onder naar boven, naar verwachting als volgt uitzien.

- Dieper gelegen zullen afzettingen van de oudere, Uitwijkse stroomgordelafzetting aanwezig zijn. Deze zullen in het lager gelegen weiland dieper dan 2 m – mv aanwezig zijn (rond 3,4 m – NAP). Onder/aan de voet van de Vissersdijk zullen deze nog dieper gelegen zijn.
- Hierop zijn veenafzettingen aanwezig behorende tot het Hollandveen Laagpakket met daarop een 20-30 cm dikke, jongere komkleilaag die is afgezet vanuit de Dubbel en Merwede. De top van dit verdronken komklei-op-veenlandschap kan aanwezig zijn vanaf 1,5 m – mv (ca. 3 m – NAP), maar gezien de aanwezigheid van een oudere stroomgordel ook hoger gelegen. De top hiervan was ten tijde van de Laat-Middeleeuwse ontginningen het leef- en loopniveau.
- Hierop is een pakket afzettingen van het zoetwatergetijdengebied Bergsche Veld aanwezig; het zogenoemde Merwededek. De top van deze afzettingen zal in het grootste deel van het plangebied het huidige maaiveld betreffen.
- Langs de Vissersdijk is hierop een antropogeen ophogingspakket aanwezig; de huidige Vissersdijk die in oorsprong te dateren is vanaf de late 16^e eeuw. De dikte en begrenzing van het dijklichaam zijn onbekend. Vermoedelijk is het ophogingspakket dikker dan 2 m.

Bekende historische en archeologische gegevens

Het onderzoeksgebied ligt ongeveer 500 m ten noorden van de noordelijke oeverwal van de Dubbel. Deze rivier is vermoedelijk rond 500-250 vóór Christus ontstaan. De oeverzones waren een favoriete nederzettingslocatie omdat ze ten opzichte van het lager gelegen komgebied juist de hogere delen in het landschap waren.

Vanaf circa de 10^e-11^e eeuw werd begonnen met het in cultuur brengen van het veenlandschap, waardoor het geschikt werd voor grootschaliger bewoning en landbouw. Zo ontstond uiteindelijk in 1283 de Grote Waard. De aanleg van kaden en dijken langs de rivieren in dit rondom bedijkte gebied was waarschijnlijk een eerste noodzaak om het land te beschermen tegen overstromingen. Vervolgens zijn ook achter- en zijkaden (zijdewinde) en uitwateringssluizen aangelegd. De ontginning en de ermee gepaard gaande ontwatering hadden inklinking van het klei-op-veenlandschap tot gevolg, waardoor het land binnen de Grote Waard steeds lager kwam te liggen. De waterbeheersing werd dus steeds belangrijker, de rivieren moesten buitengehouden en gecontroleerd kunnen worden en regenwater moest adequaat worden afgevoerd. Het onderzoeksgebied was gedurende de Middeleeuwen gelegen in een laaggelegen komgebied. Er kan dan ook aangenomen worden dat deze gronden alleen in gebruik waren als weide- en akkergrond. Bijbehorende off-site sporen betreffen ontginning- en perceleringssloten en akkerniveaus.

Door (illegale) moertering⁴ en een veranderende waterhuishouding in de rivieren, onder andere door de aanleg van de dammen, kwamen de buitendijken van de Grote Waard extra onder druk te staan. Het drooghouden van de waard bleek uiteindelijk niet mogelijk en mede ten gevolge van de St. Elisabethsvloeden 1421-1424, overstroomden grote delen. Door dit zoute water konden er in de lagere delen van het overstroomde landschap, met name in de riviergeulen en de sloten, brakwaterkoddels leven. Deze komen vaak in grote aantallen in de bovenste, sterk organische opvullingen voor. Aangezien het milieu kort daarop weer verzoette, zijn deze koddels niet volgroeit en komen ze voor in levenshouding.⁵ Gezien de (brakke- of) mariene oorsprong kan deze laatste opvulling met brakwaterkoddels mogelijk gerekend worden tot de Formatie van Naaldwijk. Als gevolg van de overstromingen werd de landbouwgrond economisch onbruikbaar en uiteindelijk als verloren beschouwd en opgegeven. Tijdens of direct na de overstromingen tussen 1421-1424 werden de nederzettingen verlaten. Toen ook de dijk langs de Merwede door brak veranderde de Grote Waard in een ondiep zoetwatergetijdengebied, het Bergsche Veld/de Biesbosch.⁶ Alleen de stad Dordrecht bleef droog en was gedurende deze periode een eiland in dit binnenwater.

4 Moertering is het afgraven van het veen voor brandstof (turf).

5 Het gaat om de tweekleppige *Cerastoderma glaucum* die worden aangetroffen alsof ze in leven waren; dus in een kolonie waarin vrijwel alle exemplaren met gesloten kleppen aanwezig zijn.

6 De Biesbosch is een restant van dit getijdensysteem.

In de periode dat het buitengebied onder water stond, is een fijn gelaagd pakket grijze klei en zand afgezet; het zogenoemde Merwededek. Dit zijn de jongste afzettingen die gerekend worden tot de Formatie van Echteld. Op de oudste bekende kaarten uit de 16e eeuw is te zien dat het onderzoeksgebied tegen het einde van de 16e eeuw op de grens lag tussen her-ingepolderd gebied en buitendijkse, onontgonnen gorzen (afb. 5). Het drooggevalen gebied is inmiddels weer deels ingepolderd en de Vissersdijk maakte deel uit van één van deze ringpolderdertjes. Bewoning uit deze periode zal aan de binnendijkse zijde gelegen hebben en dus aan de andere, oostelijke zijde van de dijk. Het buitendijkse deel, waaronder het grootste deel van het onderzoeksgebied, zal als agrarisch land in gebruik zijn geweest. Het gebied behoorde in deze periode nog tot het grondgebied van de familie Van de Merwede.

Afb. 5. Het onderzoeksgebied bij benadering weergegeven op een kaart van Jansz Indervelde uit 1592. Te zien is dat de huidige Vissersdijk in oorsprong behoorde tot één van de oudste ringpolderdertjes uit de 16e eeuw.

In 1603 wordt het gehele gebied met de kleine ringpolderdertjes samengevoegd waarmee de Oud-Dubbeldamse polder wordt gerealiseerd. Ook in deze bedijkingssituatie bestaat het onderzoeksgebied uit de Vissersdijk met ten noordwesten waarschijnlijk landbouwgrond (afb.6).

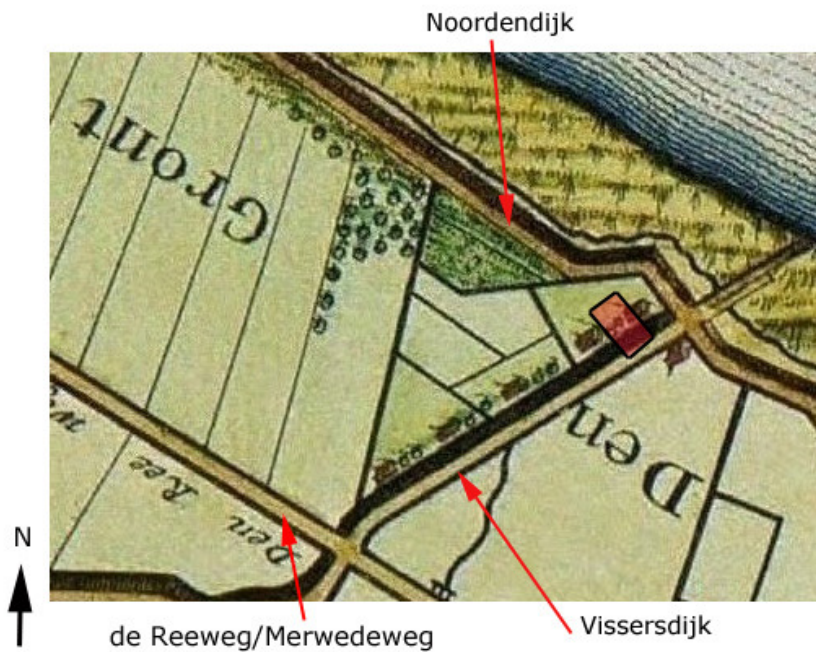
Afb. 6. Het onderzoeksgebied bij benadering weergegeven op een uitsnede van een kaart van SJansz. & Schellincx uit 1611.

Vanaf 1616 komt het gehele onderzoeksgebied binnendijs te liggen. Dit gebeurt wanneer de Merwepolder of Noordpolder wordt gerealiseerd (afb. 7). Mogelijk behoorde de polder echter al snel (iig vanaf 1650) tot de stad Dordrecht. Er is nog geen bebouwing in het onderzoeksgebied weergegeven en vermoedelijk bestaat het nog steeds geheel uit landbouwgrond ten westen van de Vissersdijk.

Afb. 7. Het onderzoeksgebied bij benadering weergegeven op een kaart van de gebroeders Symonsz. uit 1619. In en rond het onderzoeksgebied zijn geen boerderijen weergegeven.

In de tweede helft van de 17e eeuw wordt er blijkbaar ook gebouwd aan de westzijde van de Vissersdijk. Op een kaart van Van Nispen uit 1673 is er ook bebouwing weergegeven op de locatie van het onderzoeksgebied (afb. 8). Het is niet duidelijk of dit (nog) één van de huidige panden in het onderzoeksgebied betreft.

Afb. 8. Het onderzoeksgebied bij benadering weergegeven op een kaart van Van Nispen uit 1673. In het onderzoeksgebied zijn nu een boerderij weergegeven.

Deze bebouwingssituatie blijft bestaan tot in de 19e eeuw. Op de kadastrale minuut is goed te zien dat aan de (voormalige) buitendijkse zijde een boerderij met bijgebouwen in het onderzoeksgebied aanwezig is (afb. 9). Dit is vermoedelijk nog de bebouwing die ook te zien is op de kaart van Van Nispen uit 1673. In de OAT is te lezen dat het huis en de schuur, met de kadastrale nummers 256 en 255 een huis, schuur en erf betreffen die in handen zijn van Gerrit van de Merwe die bouwman was. De achterliggende gronden met de kadastrale nummers 273 en 274 zijn echter in bezit van een ander. Deze weidegrond is in bezit van Jannigje Molendijk, de vrouw van Willem van der Linden. Vermoedelijk komt dit omdat de percelen historisch gezien niet bij elkaar hoorden; het huis op de dijk is ouder dan het in gebruik nemen van de (oorspronkelijk buitendijkse) weidegrond ten noordwesten daarvan. Dit behoorde tot de huizen aan de Noordendijk, wat ook te zien is aan de oriëntatie van de sloten op het perceel (afb. 11).

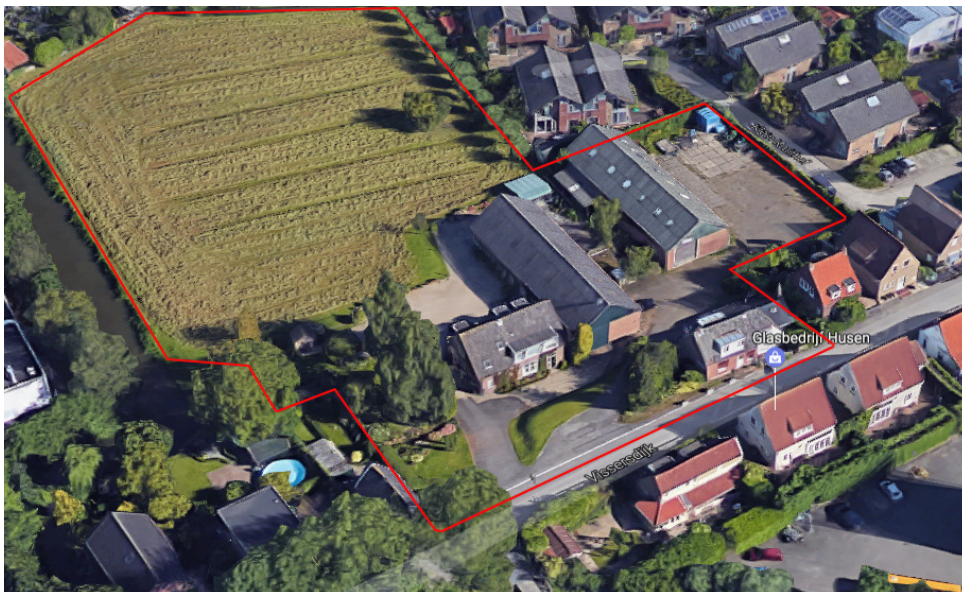
Afb. 9. Het onderzoeksgebied weergegeven op de kadastrale minuut van 1832. Hierop is te zien dat er in het onderzoeksgebied sprake is van een boerderij op de dijk. Deze dateert mogelijk uit de late 17^e eeuw. Op de uitsnede is de huidige bebouwing aan de Vissersdijk 42 geprojecteerd op de kadastrale minuut. Op basis daarvan is de locatie van de voormalige boerderij goed te bepalen. De locatie is nu nog herkenbaar als een verhoogde heuvel aan de dijk (zie afb. 11).

In het begin van de 20^e eeuw wordt achter de boerderij, op de locatie van de huidige bebouwing een nieuw pand (boerderij/schuur) gebouwd, de Vissersdijk 38. De schuur van de oorspronkelijke boerderij (op het huidige adres Vissersdijk 42) is in 1965 afgebrand en gesloopt (afb. 10). De boerderij is in de periode daarna grondig verbouwd.

Afb. 10. De van oorsprong 17^e -eeuwse boerderij die aan de Vissersdijk binnen het onderzoeksgebied stond. De boerderij is in 1965 afgebrand. De foto dateert uit de periode 1955-1964 en is genomen vanaf de Vissersdijk in noordelijke richting (RAD inventarisnr. 623_5443).

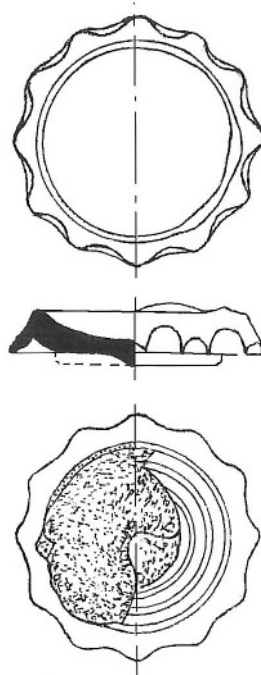
Op een luchtfoto van het gebied is de hedendaagse situatie te zien: aan de dijk is een 20^e –eeuwse woning (Visserdijk 42/46) aanwezig op de locatie van de voormalige 17^e –eeuwse boerderij. In het lagergelegen gebied is eveneens een woning met grote schuren aanwezig (Visserdijk 38-42A). Daarachter is nog een intact deel van het oorspronkelijke weideland aanwezig (afb. 11).

Afb. 11. Het onderzoeksgebied op een hedendaagse luchtfoto (Google Maps, 2017). Aan de dijk is een heuveltje te zien die de locatie van de voormalige, 17^e –eeuwse boerderij aangeeft.

In het verleden zijn op twee locaties aan de Visserdijk door de AWN archeologische waarnemingen gedaan. Het gaat om een (onbekende) vondst op de locatie Visserdijk 42 in het onderzoeksgebied. Het is echter niet bekend wat er gevonden is en waar deze vondst zich nu bevindt. Het zou kunnen gaan om iets dat te maken heeft met de 17^e –eeuwse boerderij op deze locatie. Daarnaast is er op de locatie van de gesloopte boerderij aan de Visserdijk 20 in 2001 een onderzoekje uitgevoerd waarbij verschillende vondsten zijn gedaan (afb. 1, nr. 2). Het gaat onder andere om fragmenten van papkommen, tegels met landschapsvoorstellingen en pijpenkoppen uit de periode eind 17^e en begin 18^e eeuw. Ook is er een bodem van aan Spaanse (olijfolie)kruik gevonden die zou dateren uit de 18^e eeuw. Deze bodem was bewerkt en is mogelijk hergebruikt als voerbak voor kippen (afb. 12).⁷ Op basis van de vondsten is de gesloopte boerderij mogelijk te dateren in de 18^e eeuw.

⁷ Groeneveld 2002, 15-16.

Afb. 12. De (mogelijk hergebruikte) bodem van een Spaanse olijfoliekruike die is gevonden aan de Vissersdijk 20 (tekening: C. Groenenveld).

3.1 Archeologische verwachting

Op grond van bovenstaande informatie geldt de volgende archeologische verwachting voor het plangebied:

1. Dieper dan 2 m – mv (3,4 m – NAP in het lager gelegen weideperceel) kunnen afzettingen van de oudere Uitwijkse stroomgordel aanwezig zijn. Hierin en op kunnen bewoningssporen aanwezig zijn uit de periode Neolithicum-IJzertijd.
2. In het hierop aanwezig komklei-op-veenlandschap dat aanwezig kan zijn vanaf 1,5 m – mv (2,9 m – NAP) kunnen bewoningssporen aanwezig zijn uit de periode IJzertijd-Late Middeleeuwen tot 1421. Het zal mogelijk gaan om ontginnings- en perceleringssloten en sporen van agrarische activiteiten. Resten van huisplaatsen uit deze perioden worden niet verwacht. Er kan sprake zijn van een lichte erosie van het verdrongen landschap.
3. In/op de top van het Merwededek en de antropogene ophogingen van en aan de Vissersdijk zijn bewoningssporen aanwezig uit de periode eind 16^e – 19^e eeuw. Het zal gaan om het dijklichaam van de Vissersdijk die zal bestaan uit ophogingspakketen uit de periode eind 16^e eeuw en eerste helft van de 17^e eeuw. Direct op de top van de dijk, ter hoogte van de Vissersdijk 42-46 en het ledige erf daarvoor, zijn funderingen te verwachten van de boerderij die dateert uit de periode 2^e helft 17^e eeuw tot 1965. In het dijklichaam en het lageregelegen gebied rondom deze oorspronkelijk 17^e – eeuwse boerderij zijn erfsporen te verwachten uit de periode 17^e – 20^e eeuw. Het zal hierbij gaan om afvalkuilen, beer- en waterputten, sloten en schuurtjes. In het achterland (de weide) zijn resten van agrarische activiteiten te verwachten zoals perceelssloten en palen van erfscheidingen. Alle sporen uit de Nieuwe Tijd zijn naar verwachting aanwezig in de top van het huidige bodempakket dat bestaat uit het Merwededek en antropogene ophogingen van de dijk. Deze sporen zijn direct onder de huidige bouwvoor te verwachten.
4. Het is niet bekend in welke mate de toplaag in het onderzoeksgebied in het recente verleden (20^e – 21^e eeuw) is verstoord.

4. Doel en vraagstellingen

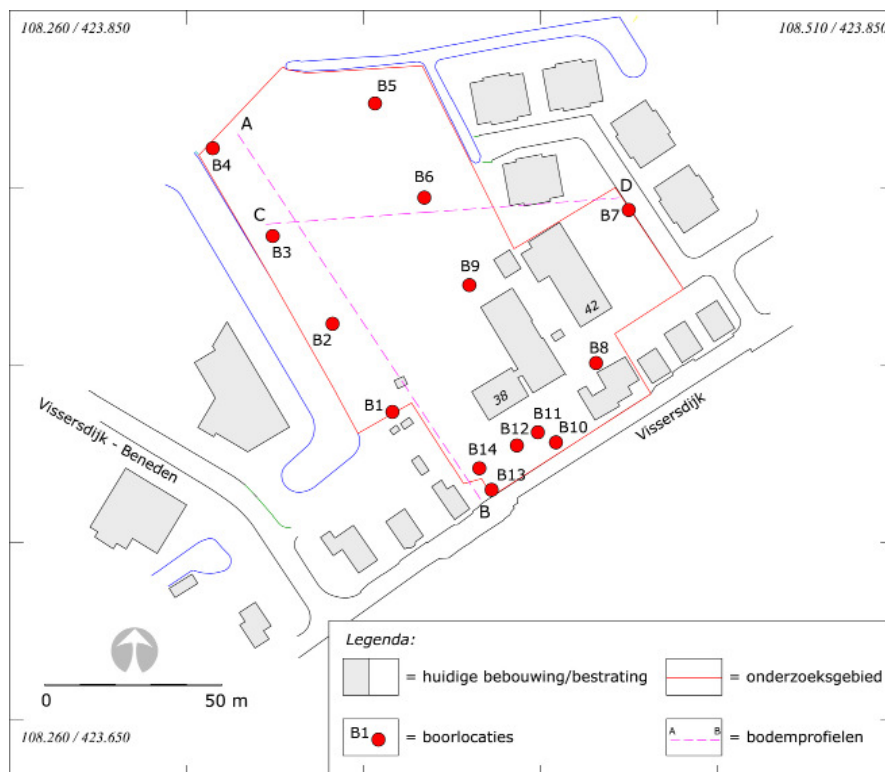
Het hoofddoel van het veldwerk is het bepalen of er bij graafwerkzaamheden mogelijk archeologische waarden verstoord zullen worden. Voor het veldwerk zijn de volgende vraagstellingen geformuleerd:

- 1. Hoe is de algemene bodemopbouw vanaf het huidige maaiveld tot in het Hollandveen Laagpakket?*
- 2. Wat is de aard van de verschillende afzettingspakketten en de relatieve ouderdom daarvan?*
- 3. Zijn er aanwijzingen dat er bij de voorgenomen graafwerkzaamheden archeologische waarden kunnen worden verstoord?*
- 4. Zo ja, wat is de ligging, diepteligging, omvang en eventuele aard en datering van die archeologische waarden? En specifiek: hoe is de opbouw van de Visserdijk en zijn er aanwijzingen/mogelijkheden om de verschillende ophogingspakketten (relatief) te dateren?*
- 5. Zijn er aanwijzingen voor de aanwezigheid van de 17^e -eeuwse boerderij en zo ja, wat is bij benadering de locatie waar deze gestaan heeft, wat is de diepteligging van de resten en zijn deze (of de bewoningsduur) ervan (relatief) te dateren?*

5. Veldwerk

5.1 Methoden

Het veldonderzoek is uitgevoerd op 26 april 2017. In totaal zijn er 14 boringen gezet (afb. 13). De boringen in het komgebied beneden de dijk zijn afwisselend gezet tot respectievelijk 6 m – mv en circa een halve meter in de top van het Hollandveen Laagpakket. Zodoende is ook de dieper gelegen, oudere Uitwijkse stroomgordel in kaart gebracht. Ter hoogte van de 17^e-eeuwse woonheuvel aan de Vissersdijk is op verschillende locaties geprobeerd om een boring te zetten. Behalve de constatering dat er ter hoogte van de gevel aan de straatzijde op een diepte van 1,5 m – mv muurwerk aanwezig is, is dit verder nergens gelukt. Het jongste bodempakket bestaat hier uit een ondoordringbare slooplaag. De eerste meter van de boringen is uitgevoerd met een Edelman boor van 7 cm ø. De rest van de boring is uitgevoerd met een gutsboor van 3 cm ø. De boringen in het lagere komgebied zijn gezet in grid van (circa) 30 x 45 m. Er zijn geen vondsten verzameld; enkele fragmenten (Europees) porselein zijn in het veld gedetermineerd en niet verzameld. Daarnaast is aan de voet van de woonheuvel de aanwezigheid van een, vermoedelijk, oude muur vastgesteld. Deze is gefotografeerd en de baksteenmaten gedocumenteerd. De hoogtes van de boorlocaties ten opzichte van NAP zijn overgenomen van de AHN. Het onderzoek is uitgevoerd conform de richtlijnen van de KNA 4.0 (boorbeschrijving ABS).

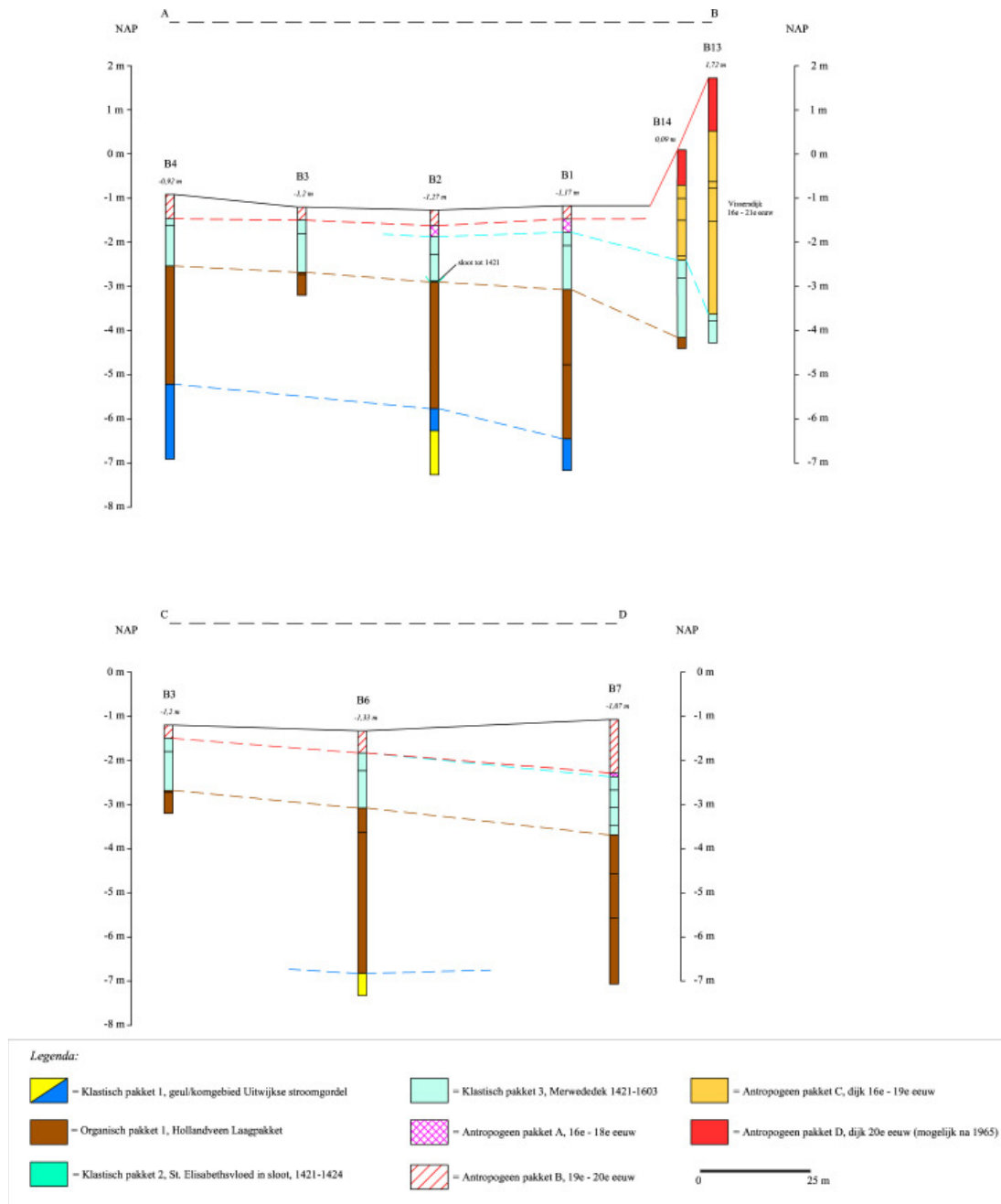
Afb. 13. De locaties van de boringen en boorraaien van de bodemprofielen.

5.2 Onderzoekresultaten

Als eerste zal de bodemopbouw worden besproken, gevolgd door de archeologische aspecten.

5.2.1 Bodemopbouw

Hieronder volgt, van onder naar boven, een beschrijving van de acht bodemeenheden die zijn onderscheiden. In afbeelding 14 zijn deze eenheden weergegeven in de boorprofielen. De boorbeschrijvingen zijn weergegeven in bijlage 1.

Afb. 14. De geo-archeologische interpretatie van de bodemopbouw. Voor de ligging van de bodemprofielraaien, zie afbeelding 13.

Klastisch pakket 1 (geul en komgebied oudere, Uitwijk stroomgordel)

Klastisch pakket 1 is aangetroffen in de boringen 1, 2, 4, 6 en 8. Dit diepst aangeboorde pakket bestaat uit afzettingen van de oudere Uitwijk stroomgordel. Deze heeft een zuidoost-noordwestelijke oriëntatie en komt overeen zoals deze op de verwachtingskaart is aangegeven. Alleen in het uiterste noordoosten (B7) is de stroomgordel op diepte niet aanwezig. In twee boringen betreft het een komafzetting die bestaat uit lichtbruin-grijze, zeer venige en licht siltige klei met wortelhout of lichtbruin kleig veen (resp. B4 en B8). In de andere boringen gaat het om een geulafzetting die bestaat uit grijze, siltige tot zandige

klei met zand- en detrituslaagjes en (verspoelde) veenbrokjes. In boring 2 was sprake van een kom-op-geulafzetting. De rivier heeft dus in enige mate gemeanderd en (vermoedelijk) nogal energie-arm; nergens is een zandige geulafzetting aangetroffen, hoewel deze ook dieper aanwezig kan zijn. De top van de afzetting ligt tussen 5,16 m – NAP (B4, 4,3 m – mv) en 6,8 m – NAP (B6, 5,5 m – mv).

Klastisch pakket 1 behoort tot de Formatie van Echteld en de watervoerende fase van deze rivier is op basis van de gereconstrueerde grondwatercurve (mogelijk) slechts globaal te dateren in de periode rond circa 7.000 jaar geleden (Laat-Mesolithicum – Vroeg Neolithicum).⁸

Organisch pakket 1 (Hollandveen Laagpakket)

De oudere stroomgordelafzettingen zijn afgedekt door een pakket veen. Dit is over het algemeen mineraalarm maar er zijn ook (sterk) kleiige locaties of trajecten aanwezig. In een enkele boring is in de top sprake van kleilagen (B3). In het veen is in lichte mate wortelhout aanwezig. De top van het veenpakket is aanwezig tussen circa 2,5 m NAP (B4, 1,6 m – mv) en 4,15 m – NAP (B14, 4,24 m – mv). In deze laatste boring is het veen, door zetting, sterk lager gelegen door de aanwezigheid van het bovengelegen pakket dijkophogingen. In alle boringen is de top van het veen (sterk) geërodeerd door het water van het Bergsche Veld (Merwededek) dat is afgezet in de periode ná de St. Elisabethsvloeden tussen 1421-1424. Nergens is een intacte komafzetting van de jongere stroomgordels op het veen aangetroffen. Alleen in boring 2 is (vermoedelijk) sprake van een restant van een slootvulling bestaande uit grijze siltige en detritusrijke klei met brakwaterkokkels (zie 5.2.2. Archeologie). Organisch pakket 1 behoort tot de Formatie van Nieuwkoop.

Klastisch pakket 3 (Merwededek)

Het geërodeerde veenpakket is afgedekt door een pakket zand en klei dat is afgezet ten tijde van het Bergsche Veld. Het dieper gelegen traject bestaat uit lichtgrijze, matig siltig zand en de hogere trajecten bestaan uit sterk siltige en zandige klei. In het pakket zijn klei-, zand- en detrituslaagjes aanwezig en (fragmenten van) zoetwaterschelpen. Er is sprake van een energierijke afzetting. De onverstoorde top van het pakket ligt in het noordelijk deel op circa 1,5 m – NAP (ca. 0,3-0,55 m – mv (B3 en B4). Meer naar het zuiden, richting de dijk, is de top op een dieper niveau antropogeen beïnvloed; hier is waarschijnlijk sprake van een akkerniveau uit de Nieuwe Tijd, vanaf circa begin 17^e eeuw. Klastisch pakket 3 is het zogenoemde Merwededek dat is afgezet ten tijde van het zoetwatergetijdengebied het Bergsche Veld/de Biesbosch. Dit zoetwatergetijdengebied ontstond na het doorbreken van de dijken ten tijde van de St. Elisabethsvloeden van 1421 en 1424.

Op basis van kaarten kan gesteld worden dat er vanaf circa het derde kwart van de 16^e eeuw waarschijnlijk al geen aanwas van het pakket meer plaatsvond. Dit is zeker het geval vanaf 1603 toen de Oud-Dubbeldamse polder werd gerealiseerd.

Antropogeen pakket A

In een aantal boringen bestaat de (begraven) top van het Merwededek uit rommelig/kluitig, geroerd pakket (B1, B2, B7, B8). Hierin zijn kleikluiten, fragmentjes baksteen en een fragmentje Europees porselein (B7) gevonden. Dit niveau is in het oostelijk deel (B1 en B2) aanwezig tussen 30-35 cm – mv. Hier lijkt sprake te zijn van tuinbouw- en akkeractiviteiten in de top van het Merwededek die gedateerd kunnen worden met de oudste (her)inpoldering in de periode begin 17^e en 18^e eeuw. In boring 7 is het pakket dieper gelegen aangetroffen, namelijk op 1,22 m – mv. Hier kan sprake zijn van een opgevulde sloot uit dezelfde periode. Ook in boring 8, direct ten zuiden van de woonheuvel is het antropogene niveau dieper aanwezig, op 0,8 m – mv. Hier kan sprake zijn van een loop-/leefniveau uit de 17^e – 18^e eeuw.

Antropogeen pakket B

Het bovenste grondpakket heeft een dikte tussen 30-55 cm en bestaat uit, deels opgebrachte en recent geroerde grond en verharding. In het weidegebied bestaat het uit bruingrijze, sterk siltige en humeuze klei met fragmentjes baksteen, kiezel, kleibrokken, houtskool en een fragmentje porselein (B5). Het pakket betreft de bouwvoor uit de (19^e?), 20^e– 21^e eeuw. In boring 7 bestaat het pakket tot 1,22 m – mv uit scherp bouwzand; mogelijk is hier sprake van een opgevulde sloot. In boring 8 is tot 80 cm – mv sprake van recent bouwzand met daarop

⁸ Berendsen Makaske, Van de Plassche, Van Bree, Das, Van Dongen, Ploumen & Schoenmakers 2007. Met dank aan dhr. G. de Boer.

een klinkerverharding. Antropogeen pakket B kan gedateerd worden vanaf mogelijk de 19^e eeuw, maar zeker de 20^e – 21^e eeuw.

Antropogeen pakket C

De Vissersdijk bestaat uit een dik pakket antropogene ophogingen. Het oudere, oorspronkelijke dijklichaam bestaat uit licht-bruingrijze sterk siltige tot zandige klei met humusvlekken en leembrokjes en houtresten. In het bovenste traject, vanaf 0,8 – 1,2 m – mv (B14 en B13) is ook kolengruis, houtskool, kiezel en baksteen aangetroffen (B13 en B14). Het dijklichaam heeft, nagenoeg vanaf de top, een dikte van 535 cm. De breedte van de dijk is niet bepaald. Antropogeen pakket B betreft de Vissersdijk en kan gedateerd worden vanaf de 16^e eeuw, toen deze nog een zelfstandig ringpoldertje was. De onderste trajecten zijn die van de oudste (16^e – eeuwse) dijk. Het bovenste traject zou kunnen zijn ontstaan in de periode vanaf de bewoning op/aan de dijk vanaf de 17^e eeuw. Op de top van de dijk (B13) gaat het om het traject tussen 1,2-2,35 m – mv. Op het buitendijkse helling (B14) gaat het om het traject tussen 0,8 – 1,6 m – mv.

Antropogeen pakket D

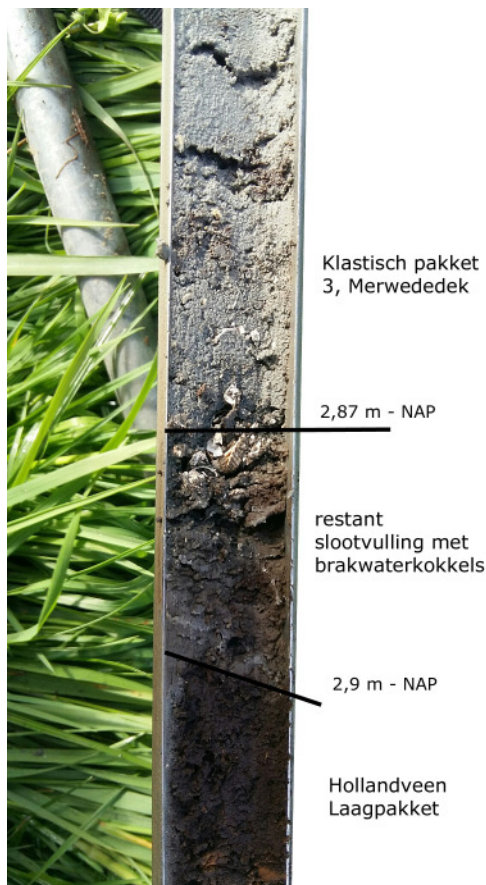
Het jongste bodempakket van de Vissersdijk bestaat uit een pakket bruingrijze, zandige klei met brandpuin, houtskool en vermolmd hout. Het pakket heeft een dikte tussen 120 en 80 cm (V14 en B13). Dit pakket is ook aanwezig in de boringen in het woonheuveltje aan de dijk (B10, B11, B12). Hierin is ook een stuk textiel en asfalt (B11) gevonden. Daarnaast is in boring 10 op een diepte van 1,5 m – mv de aanwezigheid van (vermoedelijk) een bakstenen funderingsmuur vastgesteld. Het gaat om een muur die in dezelfde gevellijn ligt als het huidige huis aan de Vissersdijk 42. Waarschijnlijk gaat het om de funderingsmuur van de schuur. Antropogeen pakket D betreft een brand- en slooppakket dat zal zijn ontstaan ná de brand in 1965.⁹

5.2.2 Archeologie

Middeleeuwse sloot (tot 1421)

In boring 2 is (vermoedelijk) het restant van een opgevulde sloot uit de Late Middeleeuwen aangetroffen. Op een diepte van 2,87 m – NAP (1,6 m – mv) is een grijze, siltige kleilaag met detritus en brakwaterkookkels aanwezig (afb. 15). De laag heeft een dikte van 3 cm, wat aangeeft dat er waarschijnlijk sprake is van een sterke erosie van het voormalige komklei-op-veenlandschap.

⁹ De huidige eigenaren (familie Van de Merwe) bevestigde dat na de brand het brandpuin in de schuur bij elkaar is geschoven en afgedekt (pers. communicatie).

Afb. 15. Het bodemtraject in boring 2 met daarin het vermoedelijk slootrestant met brakwaterkokkels.

Dijk met woonheuvel (16^e – 21^e eeuw)

Aan de noordzijde van de 16^e – eeuwse Visserdijk is een woonheuvel aanwezig (afb. 16). Deze kan op basis van het historisch kaartmateriaal gedateerd worden vanaf (vermoedelijk) de tweede helft van de 17^e eeuw. Hierop heeft vanaf deze periode een boerderij met (houten) schuur gestaan. Het gaat om de boerderij zoals die nog te zien is in afbeelding 10. In 1965 is het schuurdeel afgebrand en afgebroken. De locatie van het schuurdeel is nu nog herkenbaar als het verhoogde deel aan de noordzijde van de dijk. Het (bakstenen) huisdeel van de boerderij is het huis aan de Visserdijk 42. Hoewel nu zwaar verbouwd, kunnen hierin nog onderdelen van het oorspronkelijke 17^e – eeuwse woondeel van de boerderij aanwezig zijn. Er konden geen goede boringen op of aan de voet van de woonheuvel worden gezet door de aanwezigheid van een brand- en slooppuinlaag uit 1965. In de boringen 11 en 12 kon niet verder geboord worden dan 40-150 cm – mv. Op de locatie van boring 10 is de boring op 150 cm – mv (0,4 m – NAP) een muur(fundering) van gele baksteen aanwezig. Deze ligt in het verlengde van de (dijk)gevel van het huis aan de Visserdijk 42. Het gaat hier waarschijnlijk om de funderingsmuur van de schuur van de 17^e – eeuwse boerderij. Aan de voet van de woonheuvel is ook een muur(restant) aanwezig. Het is niet duidelijk of dit de fundering van de schuur is of dat het een andere functie had. Het bestaat uit gele bakstenen met een formaat van 16x7,5x4 cm.¹⁰ Volgens de oude eigenaren stond er in het verleden achter de woonheuvel ook nog bebouwing, waaronder aanbouwen als schuren, woondelen en, ter hoogte van de schuur achter het huis Visserdijk 42, een secreteet. Het kan dus aangenomen worden dat de zone direct aan de voet van de dijk sinds oudsher in gebruik was al erf.

¹⁰ Volgens de familie van de Merwe was dit de funderingsmuur van de schuur. Deze loopt echter niet in het verlengde van de achtergevel van het pand aan de Visserdijk 42, het woonhuisdeel van de oorspronkelijke boerderij.

Afb. 16. Boven: de woonheuvel aan de Vissersdijk waarop tot 1965 het schuurdeel van de 17^e -eeuwse boerderij stond. Op de achtergrond het huis Vissersdijk 42, het oorspronkelijke woondeel van de boerderij (gezien in noordoostelijke richting). Onder: de voet van de woonheuvel met onderin een muurrestant (gezien in de richting van de Vissersdijk).

6. Conclusies en aanbevelingen

Op 26 april 2017 is in het plangebied Vissersdijk 38-46 te Dordrecht een inventariserend veldonderzoek door middel van verkennende boringen uitgevoerd. In totaal zijn er 14 boringen gezet en zijn er daarnaast enkele waarnemingen gedaan aan het oppervlak.

Ten aanzien van de geformuleerde vraagstellingen is het volgende geconstateerd:

1. Hoe is de algemene bodemopbouw vanaf het huidige maaiveld tot in het Hollandveen Laagpakket? Wat is de aard van de verschillende afzettingspakketten en de relatieve ouderdom daarvan?

In vrijwel het gehele plangebied is dieper gelegen sprake van afzettingen van een geulafzetting die behoort tot de Uitwijkse stroomgordel. Het gaat om een geul met een zuidoost-noordwestelijke oriëntatie. Alleen in het uiterste (noord)oostelijke deel van het plangebied is de stroomgordel afwezig. De locatie en oriëntatie van deze oudere stroomgordel komen overeen zoals die is aangegeven op de verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht. De top van de afzettingen ligt tussen 5,16 en 6,8 m – NAP (4,3 m – 5,5 m – mv). Hierop is een veenpakket aanwezig met een dikte van circa 3 m waarvan de top op circa 2,5 m NAP ligt (1,6 m – mv). De top van het veenpakket is sterk geërodeerd door het water van het Bergsche Veld; nergens is de oorspronkelijk (jongere) komkleiafzetting op het veen nog aanwezig. De dikte van het pakket afzettingen van het Bergsche Veld (het Merwededek) ligt tussen ca. 118 en 130 cm. De oorspronkelijke top in het zuidelijk deel van het plangebied (in het weiland) is antropogeen beïnvloed; vermoedelijk gaat het om een akkerareaal uit de periode 17^e – 18^e eeuw.

In het zuidelijk deel van het plangebied is een dijk met woonheuvel aanwezig. De Vissersdijk dateert uit de tweede helft van de 16^e eeuw en de woonheuvel uit de tweede helft van de 17^e eeuw. Alleen van de dijk is de aard en dikte vastgesteld. Het dijklichaam heeft een dikte van 535 cm. In het dijklichaam is mogelijk een ophogingsniveau te herkennen die dateert vanaf de periode van de eerste bewoning op de woonheuvel, tweede helft 17^e eeuw. Op de top van de dijk gaat het om het traject tussen 1,2-2,35 m – mv en op de buitendijkse helling gaat het om het traject tussen 0,8 – 1,6 m – mv. De jongste ophogingslaag van de dijk betreft een brand- en slooppakket dat zal dateren uit 1965. Deze heeft een dikte tussen 80 en 120 cm.

2. Zijn er aanwijzingen dat er bij de voorgenomen graafwerkzaamheden archeologische waarden kunnen worden verstoord? Zo ja, wat is de ligging, diepteligging, omvang en eventuele aard en datering van die archeologische waarden? En specifiek: hoe is de opbouw van de Vissersdijk en zijn er aanwijzingen/mogelijkheden om de verschillende ophogingspakketten (relatief) te dateren? Zijn er aanwijzingen voor de aanwezigheid van de 17^e –eeuwse boerderij en zo ja, wat is bij benadering de locatie waar deze gestaan heeft, wat is de diepteligging van de resten en zijn deze (of de bewoningsduur) ervan (relatief) te dateren?

In/op de oudere afzettingen van de Uitwijkse stroomgordel zijn geen archeologische indicatoren aangetroffen. Daarnaast is de aard van deze stroomgordel niet erg kansrijk voor bewoningssporen.

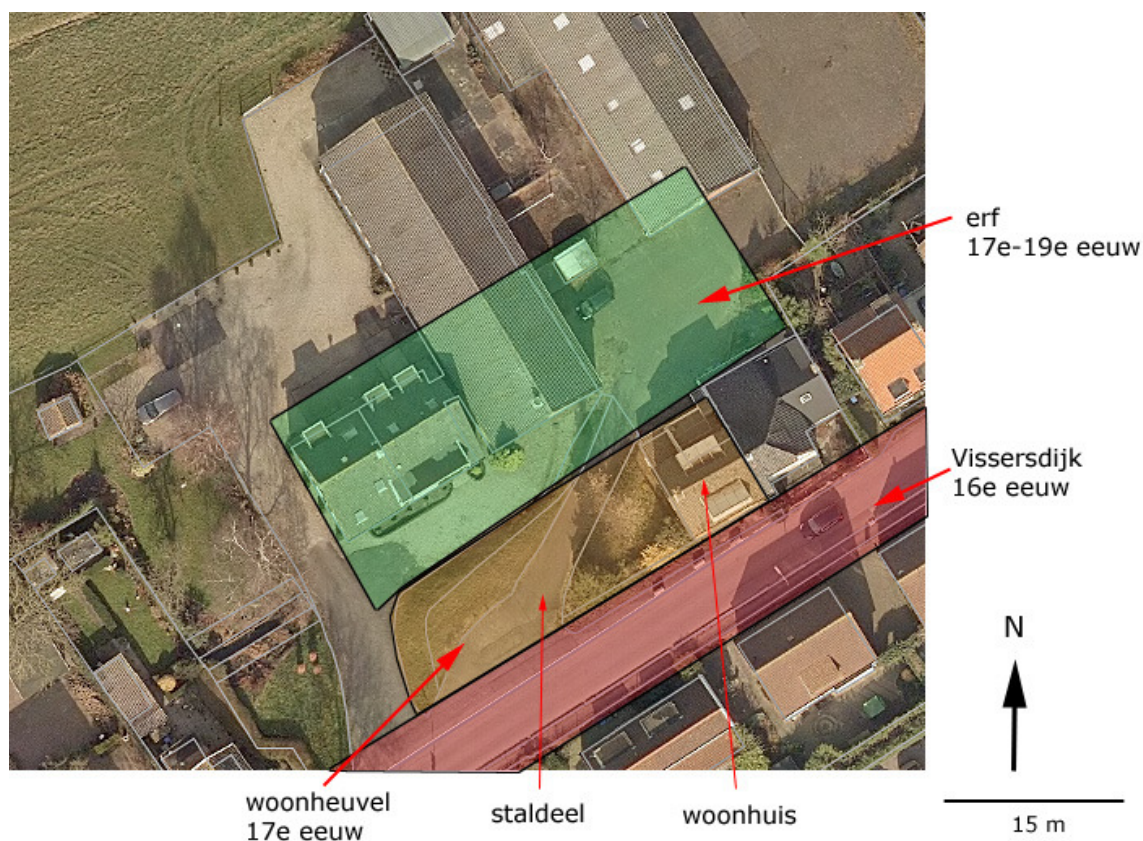
Het komklei-op-veenlandschap dat tot 1421 het loop-/leefniveau was, is sterk geërodeerd; er is nergens een komkleiafzetting op het veen aangetroffen. Ook de aanwezigheid van een klein restant van een sloot (met brakwaterkokkels) uit de Late Middeleeuwen geeft aan dat er hier waarschijnlijk sprake is van een geërodeerd pakket van circa 1 m. Het restant van de slootvulling is aanwezig op een diepte van 2,87 m – NAP (1,6 m – mv). Er worden geen (behoudenswaardige) bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen verwacht.

In het zuidelijk deel van het plangebied zijn bewoningssporen aanwezig vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw. Het gaat om de oorspronkelijk 16^e –eeuwse ringdijk (Vissersdijk) en de ten noorden aangrenzende woonheuvel waarop een boerderij uit de tweede helft van de 17^e –eeuw stond. Op het woonheuveltje zijn resten van het houten schuurdeel van de boerderij te verwachten. Het zal in ieder geval gaan om de funderingsmuren van de gevels. Deze zijn in ieder geval aanwezig vanaf 150 cm – mv, maar waarschijnlijk ook deels nog wel hoger te verwachten. Het huis aan de Vissersdijk 42 was het (bakstenen) woondeel van de boerderij.

Hier zijn, in ieder geval ondergronds, resten aanwezig. Het is niet bekend of er in het huis nu nog 17^e -eeuwse elementen aanwezig zijn. Ten slotte zijn in het gebied direct achter de dijk met woonheuvel sporen te verwachten uit de periode tweede helft 17^e eeuw tot 20^e eeuw. Dit deel zal in gebruik geweest zijn als erf. Hier kunnen resten aanwezig zijn van bijgebouwen, secreten, waterputten, sloten en afvalkuilen. Deze kunnen direct onder de huidige bouwvoor aanwezig zijn, tussen 30-50 cm – mv. In een boring die op het erf, direct achter het huis aan de Vissersdijk 42, gezet is, bleek dat er sprake was van een recente zandophoging. Het oude, 16^e -eeuwse landschap is hier aanwezig op 80 cm – mv.

Conclusie

In het zuidelijk deel van het plangebied zijn behoudenswaardige archeologische resten aanwezig uit de periode 16^e -19^e eeuw. Het gaat om de 16^e -eeuwse Vissersdijk met daaraan een woonheuvel uit (vermoedelijk) de tweede helft van de 17^e eeuw. Hierop stond een boerderij bestaande uit een woondeel (Vissersdijk 42) en een houten schuur. Het terrein ten noorden daarvan, in het lager gelegen weidegebied, zal in gebruik zijn geweest als erf. Bij graafwerkzaamheden dieper dan 1 m in het staldeel op de woonheuvel worden mogelijk resten hiervan verstoord. Bij sloop- en graafwerkzaamheden aan- en in het pand Vissersdijk 42 worden mogelijk resten van het woonhuisdeel van de boerderij verstoord. Bij graafwerkzaamheden dieper dan 50 cm op het erf worden mogelijk erfsporen uit de periode 17^e-19^e eeuw verstoord.

Afb. 17. Een interpretatie van de 16^e -19^e eeuwse inrichtings- en gebruikssituatie aan de Vissersdijk rondom nummer 42. In rood is de Vissersdijk te zien, in oranje de woonheuvel met daarop de 17^e eeuwse boerderij die bestond uit een, in 1965 afgebrand, houten staldeel en een woonhuisdeel (Vissersdijk 42). In groen is bij benadering het vermoedelijke erf rondom de boerderij aangegeven.

Aanbeveling

Het doel van dit onderzoek is als volgt omschreven:

Ten aanzien van de resultaten van het veldwerk dient te worden vastgesteld of er mogelijk archeologische waarden verstoord zullen worden. Zo ja, dan zal een aanbeveling geformuleerd moeten worden met betrekking tot de omgang met deze archeologische waarden.

Op basis van de resultaten van het bureauonderzoek en het veldwerk kan het volgende gesteld worden:

De verwachte archeologische resten van de 17e – eeuwse boerderij aan de Vissersdijk kunnen worden aangemerkt als behoudenswaardig. Het gaat om één van de oudste bebouwingen binnen de nieuwe 16e – 17e – eeuwse polder. Het gaat om een boerderij die is gebouwd in de periode dat het gebied nog in bezit was van de familie Van de Merwede. Opmerkelijk is dat de boerderij tot in de 19e eeuw nog in handen bleef van mogelijke verwanten, namelijk de familie Van de Merwe. Daarnaast is dit waarschijnlijk de laatste locatie aan de Vissersdijk waar de oudste bebouwingssituatie vandaag de dag nog goed herkenbaar is en waar mogelijk nog opgaande 17^e – eeuwse bebouwing in het pand Vissersdijk 42 aanwezig is.

Voor dit complex wordt een nader archeologisch onderzoek aanbevolen. Hiervoor gelden vrijstellingsdiepten. Voor de woonheuvel geldt een onderzoeksplicht bij graafwerkzaamheden dieper dan 1 m – mv (afb. 17, oranje deel). Dit geldt zowel voor het deel waarop de stal heeft gestaan als voor het woonhuisdeel. Hiervoor wordt, voorafgaande aan sloop, ook aanbevolen om een bouwhistorisch onderzoek te laten uitvoeren. Voor het erf geldt een nader onderzoeksplicht bij graafwerkzaamheden dieper dan 50 cm – mv (afb. 17, groene deel). Een nadere archeologisch onderzoek dient te worden uitgevoerd door middel van proefsleuven op de onbebouwde delen en door middel van een archeologische begeleiding bij (ondergrondse) sloop van het pand Vissersdijk 42.

De beslissing hierover wordt genomen na toetsing van dit rapport door de bevoegde overheid, de gemeente Dordrecht. Hierover dient contact opgenomen te worden met mevr. J. Hoevenberg, senior adviseur erfgoed van de gemeente Dordrecht, tel. (078) 770 4905.

Voor vragen over de bevindingen en conclusies in dit rapport kan contact worden opgenomen met dhr. M.C. Dorst, senior KNA-archeoloog van de gemeente Dordrecht, tel. (078) 770 4904.

Literatuur

Boer, de G.H., M. Rietkerk, J.A. Schenk & B. Jansen, 2009: Stad en Slib. Het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht. Een archeologische verwachtings- en beleidskaart voor het buitengebied en de historische stad. RAAP-rapport 1672.

Groeneveld, C., 2002: Hergebruikt verpakkingsmateriaal. *Grondig Bekeken*, 17^e jaargang no. 2, juni 2002. AWN, Lek- en Merwestreek.

Zuidhoff, F.S., 2005: Fysisch geografisch onderzoek Dordrecht Haaswijkweg-west. Geologische opbouw van de ondiepe ondergrond, mollusken onderzoek en datering van de rivier de Dubbel. *ADC Rapport 415*.

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige <i>Cerastoderma glaucum</i> .
crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
donk	Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei-en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wieldrecht doorbrak en de Grote Waard verdronk, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart

ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Bijlage 1: boorbeschrijvingen

[illegible]

<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
2	0		bruingrijs	klei	silt4				lithogen. Interpret. bouwvoor	Echteld	
NAP	35	antropogeen	grijs	klei	silt4	FE	schelp indet		oude akkerlaag?	Echteld	rommelig
-1,27	60	geleidelijk	lichtgrijs	klei	zand2	FE vlek	schelp indet		overstromingsdek	Echteld	Merwededek
							veel dunne klei- detrituslensjes , schelp fragm.				
	100	abrupt	lichtgrijs	zand	klei2		brakwaterkokk els		overstromingsdek	Echteld	Merwededek
	160	erosief	grijs	klei	silt4	humeus			slootvulling 1421		onderkant sloot middeleeuwen
	163	abrupt	bruin	veen	klei1			wortelhout	Hollandveen Laagpakket	Nieuwkoop	
	450	geleidelijk	grijs	klei	silt3	humeus			Hollandveen Laagpakket	Nieuwkoop	oude korn
							dunne detrituslensjes , enkele dikke zandlagen				
<i>einde boring</i>	500	abrupt	lichtgrijs	klei	zand1				geul	Echteld	Uitwijk stroomgordel
	600										

[illegible]

Boornr.	laaggrens (cm - mv)	aard bovengrens	kleur	grondsoort	bijmenging	bijmengsel	bijmenging overig	inhoud	lithogen. Interpret.	Formatie	Opmerking
Boornr. 4	laaggrens (cm - mv) 0	aard bovengrens	kleur bruingrijs	grondsoort klei	bijmenging silt4	bijmengsel silt4	bijmenging overig kleibrokken	inhoud kiezel, baksteen	lithogen. Interpret. bouwvoor	Formatie Echteld	Opmerking Merwededek
NAP	55	antropogeen	lichtgrijs	klei	silt4	FE	schelpfragment		overstromingsdek	Echteld	Merwededek
-0,92	70	abrupt	lichtgrijs	zand	klei1		klei- detrituslensjes		overstromingsdek	Echteld	Merwededek
	162	erosief	bruin	veen	klei1		wortelhout		Hollandveen Laagpakket	Nieuwkoop	
	430	geleidelijk	lichtbruingrijs	klei	silt1	zeer weinig	wortelhout		komafzetting	Echteld	Uitwijk stroomgordel
einde boring	600										

<i>Boornr.</i>	<i>laagrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
<i>Boornr.</i>	<i>laagrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
5	0		bruingrijs	klei	zand1		kleikluiten	fragment porselein, baksteen	bouwvoor	Echteld	Merwededek
NAP	60	antropogeen	lichtgrijs	klei	zand1	FE			overstromingsdek	Echteld	Merwededek
-1,15	100	abrupt	lichtgrijs	zand	klei1		klei- detrituslensjes , zoetwatersche lp		overstromingsdek	Echteld	Merwededek
einde boring	200	erosief	bruin	veen	klei1		wortelhout		Hollandveen Laagpakket	Nieuwkoop	

<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
6	0		bruingrijs	klei	silt4			houtschool, baksteen	bouwvoor	Echteld	Merwededek
NAP	50	antropogeen	lichtgrijs	klei	zand2	FE			overstromingsdek	Echteld	Merwededek
-1,33	90	geleidelijk	lichtgrijs	zand	klei2		klei- detrituslensjes , schelpfragmenten		overstromingsdek	Echteld	Merwededek
	175	erosief	donkerbruin	veen	mineraalarm				Hollandveen Laagpakket	Nieuwkoop	
	230	abrupt	lichtbruin	veen	klei1	wortelhout			Hollandveen Laagpakket	Nieuwkoop	
	550	geleidelijk	grijs	klei	silt4		enkele dunne zandlensjes, veenbrokjes		geul	Echteld	Uitwijk stroomgordel
einde boring	600										

<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
8	0		grijs	klinker					verharding		
NAP	10	antropogeen	lichtgrijs	zand				puin	ophoging		straatbed
-0,96	80	antropogeen	lichtbruin s	klei	zand1			baksteenpuntje	oude akkerlaag?	Echteld	oud leefniveau? In Merwededek
	90	geleidelijk	lichtgrijs	zand	klei1		dikke kleilagen, schelpfragment		overstromingsdek	Echteld	Merwededek
	130	geleidelijk	grijs	zand	klei3		veel dunne klei- detrituslaagjes		overstromingsdek	Echteld	Merwededek
	200	geleidelijk	lichtgrijs	zand	klei1		enkele kleilensjes		overstromingsdek	Echteld	Merwededek
	262	erosief	donkerbruin	veen	mineraalarm				Hollandveen Laagpakket	Nieuwkoop	
	350	geleidelijk	lichtbruin	veen	klei2				kom	Echteld	Uitwijk stroomgordel
einde boring	550										

[illegible]

<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
10	0		bruin	zand	klei2			kiesel-puin	opgebracht, verstoord		na brand 1965
NAP	20	antropogeen	lichtgrijsbrui n	klei	silt4	humus n		brandpuin, houtskool, baksteen mortel,	opgebracht, verstoord		na brand 1965
1,1	50	antropogeen	lichtbruingrij s	klei	silt4	humusvlekk n	FE	baksteenpuintje	verstoord, sloopplaag wrsch fundering schuur 17e eeuw		na brand 1965
	150	antropogeen	geel	baksteen							
einde boring	155										gestaakt op baksteen

<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
11	0		grijs	zand	klei2			weefsel/wol	opgebrachte grond		na brand 1965
NAP	60	antropogeen	lichtgrijs	zand				baksteen, asfalt	opgebrachte grond		na brand 1965
0.79											
einde boring	150										gestaakt op brandpuin

<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
Boornr.	laaggrens (cm - mv)	aard bovengrens	kleur	grondsoort	bijmenging	bijmengsel	bijmenging overig	inhoud	lithogen. Interpret.	Formatie	Opmerking
12	0		donkerbruin	klei	zand1						
NAP		antropogeen		puin				slakkenafval, brandpuin	slooplaag		na brand 1965
0.42											na 6 pogingen aan voet woonheuveltje gestaakt
einde boring	40										

<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
<i>Boornr.</i>	<i>laaggrens (cm - mv)</i>	<i>aard bovengrens</i>	<i>kleur</i>	<i>grondsoort</i>	<i>bijmenging</i>	<i>bijmengsel</i>	<i>bijmenging overig</i>	<i>inhoud</i>	<i>lithogen. Interpret.</i>	<i>Formatie</i>	<i>Opmerking</i>
14	0		bruingrijs	klei	zand1			vermolmd hout, houtschool, baksteen	slooplaag		na brand 1965
NAP	80	antropogeen	roodoranje	baksteen					puinige laag/spoor?		
0.09	110	antropogeen	lichtbruingrijs	klei	zand1			baksteenpuin, kolengruis	ophoging dijk		
	160	antropogeen	zwartgrijs	klei	silt4	veel detritus			ophoging dijk		
	240	antropogeen	lichtgrijsbrui n	klei	silt4	humusvlekke n		leembrokjes	ophoging dijk		
	250	antropogeen	lichtbruingrijs	klei	silt4	humusvlekke n			overstromingsdek	Echteld	Merwedede
	290	abrupt	lichtgrijs	zand	klei1				overstromingsdek	Echteld	Merwedede
	425	erosief	bruin	veen	mineraalarm		(wortel)hout		Hollandveen Laagpakket	Nieuwkoop	
einde boring	450										